

Віктор Крупина (Київ)

НОМЕНКЛАТУРА ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: КІЛЬКІСНА ТА ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Жахливі руйнації Другої світової війни обумовлювали пріоритет відбудовчих процесів у господарському і промисловому комплексі, проте успішна і швидка відбудова країни залежала не лише від наявності матеріальних ресурсів і технологій. Важливу роль відігравав людський фактор – наявність керівників, чиновників, управлінців, виконавців – від особистості, організаційних здібностей, ділових якостей яких багато у чому залежав успіх або провал намірів держави.

Кадрове питання після війни було дуже актуальним. Втрата у роки війни багатьох досвідчених і освічених функціонерів обумовили заповнення багатьох посад людьми з низьким освітнім рівнем, діловою кваліфікацією, невисоким моральним рівнем. Це безпосередньо впливало на ефективність керівництва і впливало негативно. Якщо ЦК КП(б)У* вдалося, у цілому, зберегти свій кадровий кістяк, то на нижніх ешелонах влади потрібних людей для керівної роботи гостро не вистачало. Нашвидкуруч призначені під час війни функціонери не справлялись з виконанням поставлених завдань, компрометуючи і себе, і владу в цілому. Типовими стали настрої тимчасовості, пориви штурмівщини, прагнення забезпечити себе і родину тощо. Разом з формальним заповненням посад належало слідкувати за «чистотою рядів», не допускаючи людей випадкових і проводячи ретельний відбір найдостойніших. Змінилась країна, змінилось суспільство, змінились завдання і способи їх досягнення.

Характеристику номенклатури СРСР рівня ЦК ВКП(б) у загальних рисах вперше провели Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер. На підставі аналізу складу ЦК ВКП(б) на окремих партз'їздах, дослідники проаналізували зміни 6 ознак членів вищої владної групи. Вони відмічають наступні тенденції: збільшення кількості вихідців з селян і некваліфікованих робітників; збільшення кількості осіб з технічною, військовою або партійною освітою, водночас зменшення представництва юристів, економістів. Для панівної верхівки 60–80-х років вступ у партію припадав на 1933–1935 рр., тобто їх становлення як державних діячів припадало на період масових репресій. Майже половина складу ЦК до входження у «вищу лігу» номенклатури працювала в промисловості,

* У жовтні 1952 р. Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) була перейменована у Комуністичну партію Радянського Союзу, КП(б)У змінила назву на Комуністична партія України.

решта приблизно порівну мала трудовий досвід сільського господарства, науки, культури, освіти, охорони здоров'я¹. Окремі параметри кількісно-якісних змін номенклатури радянської України розглянув О. Горбул². Спираючись на статистичні звіти про склад, змінюваність і висунення нових кадрів, що їх складали відділи партійних, профспілкових і комсомольських органів на початок кожного року, охарактеризуємо номенклатуру Радянської України періоду пізнього сталінізму, простежимо зміни її складу в національному, статевому, освітньому розрізах, показниках стажу роботи, причин змінюваності тощо.

За наявними аналогічними характеристиками середньостатистичний член Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б) – КПРС у 1940-х – 1950-х рр. – це особа віком від 40 років з тенденцією до старіння; походила зазвичай із майже виключно селян (або робітників); вихідців із села поступово витісняли міщани; росіянин за національним складом, який мав кожного шостого колегу українця за походженням³.

Під номенклатурою в історичній літературі прийнято розуміти перелік найважливіших посад у державному апараті та громадських організаціях, кандидатури на які попередньо розглядались, рекомендувались, затверджувались і відкликались партійним комітетом – від райкому, міськкому до ЦК КПРС⁴. Термін «номенклатура» застосовують як для позначення *кадрової політики*, тобто призначення згори до низу, що відкидав принцип обрання чи відбору кандидатів на конкурсних засадах, так і для позначення самих *кадрів*, тобто чиновників, які обіймали номенклатурні посади. У даній статті ми будемо розглядати номенклатуру як чиновника, як функціонера, тобто як представників владної верхівки.

Розгляд номенклатури відбуватиметься на двох рівнях: номенклатура ЦК ЦК КП(б)У та номенклатура обкомів КП(б)У. До номенклатури ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У належали такі посади як перший секретар обкому, завідувачі відділами, секторами; голова виконкому обласної, міської, районної ради депутатів трудящих; перший секретар обкому комсомолу; редактори найбільших обласних газет; директори заводів оборонної промисловості; директори основних вузів, завідувачі кафедрами історії КПРС, марксизму-ленінізму; директори і головні режисери республіканських драматичних театрів; перший секретар обкому комсомолу та ін. У цілому – бл. 13–15 тисяч посад в Україні.

До номенклатури обласних комітетів КП(б)У входили посади заступників завідувачів відділами обкомів, міськкомів, райкомів; заступників голів облвиконкомів; голів обласних комітетів профспілок, редакторів районних газет; секретарів партійних організацій вузів, установ культури, творчих спілок та ін. Загалом – бл. 48,5 тисяч посад в

Україні. Свою номенклатуру посад мали і райкоми партії та комсомольські організації тощо.

На 1 січня 1948 р. номенклатура ЦК КП(б)У нараховувала 15131 посаду, а за 5 років – 15122. Номенклатура обласних комітетів партії у 1948 р. включала 48532 посади, а на 1 січня 1953 г. – 48812⁵. Кількісний склад номенклатури протягом повоєнного періоду залишався стабільним з незначними коливаннями, характерною була певна неукомплектованість. Зокрема, на 1 січня 1946 р. посади працівників ЦК КП(б)У були заповнені на 96%, апарат ЦК – лише на 88%. Майже такий самий стан був з укомплектованістю керівними працівниками радянських, партійних і господарських органів (95,8%) і апарату обкомів (91%). В 1952 р. в апараті ЦК були вакантні в основному посади інструкторів. На 1 січня 1953 р. номенклатура посад ЦК була заповнена на 98,3%, тоді як номенклатура посад обкомів – лише на 96,1%. Рівень неукомплектованості протягом розглядуваного періоду залишався фактично стабільним за несуттєвих коливань.

Причини такого становища слід шукати в наступних обставинах. По-перше, тривав пошук оптимальної управлінської структури СРСР, тому відділи кадрів просто не встигали за переліком посад періодично укрупнених або відновлених республіканських і союзно-республіканських міністерств. По-друге, прагнення включити якомога більше посад до свого списку ускладнювали роботу відділів кадрів ЦК, які масу часу витрачали саме на кадрову роботу. Так, на початок 1953 р. по відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ 11 осіб понад півроку очікували затвердження свого обрання на посаду на конференціях або сесіях депутатів трудящих. Часто обкоми «грішили» представленням в ЦК неповного пакету документів, незадовільним вивченням кадрів, зняттям з посади без одночасної заміни, що затримувало затвердження. Дехто працював навіть без затвердження вищою інстанцією, що було недопустимим. 24 квітня 1953 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв постанову «Про деякі недоліки у підборі кадрів», в якій викрив вказані недоліки. Виявилось, що деякі відділи ЦК завалені роботою з підбору і затвердження кадрів. Так, відділ міського господарства пропонував «переглянути номенклатуру ЦК КП України по Міністерству житлово-комунального будівництва УРСР», а відділи важкої промисловості, адміністративний і сільгоспвідділ просили скоротити номенклатуру своїх посад⁶.

Несуттєві зміни відбулися у статевому і національному складах номенклатури. Прошарок працівників, це, як правило, чоловіче середовище і навіть у країні Рад, де ніби-то, було встановлено справжню гендерну рівність, диспропорція мала місце. В номенклатурі ЦК в 1947 р. жінки займали 2,6% посад, а в 1952 р. – вже 5%. На рівні області

у період пізнього сталінізму кількість жінок збільшилась з 10,5% до 12,3%. З 748 перших секретарів сільських райкомів партії на поч. 1953 р. було лише 7 жінок. При цьому жінки в республіці домінували кількісно.

У національному розрізі в середовищі номенклатури збільшилась кількість кадрів «корінної національності». В номенклатурі ЦК доля українців зростає з 62,5% до 69,4%, тоді як на обласному рівні – з 64,5% до 74%. Склад кадрів корінної національності збільшувався у першу чергу за рахунок росіян – їх кількість скоротилась на 3% по списку посад ЦК і на 7% по списку обкомів. Стабільним залишався середній вік номенклатури ЦК – 41 рік, а на початок 1953 року – навіть 40 років.

У професійній діяльності певну роль грає рівень освіти. Якщо національний і статевий аспекти кадрового складу при нормальному веденні справ могли ігноруватися, то рівень підготовленості, що впливав з освіти і безпосередньо впливав на професіоналізм, у повсякденній діяльності грав помітну роль.

Рівень освіти не залишався стабільним. Повернення мільйонів фронтовиків, відновлення системи освіти, ретельний відбір кандидатів привели до покращення показників освіченості в номенклатурі ЦК. Якщо на поч. 1948 р. майже кожен третій мав вищу або незакінчену вищу освіту, то на поч. 1953 р. – трохи більше половини. Відповідно зменшилась питома вага чиновників з середньою (у т.ч. з неповною середньою або середньою спеціальною) освітою з 49% до 43%. Більш ніж удвоє впала кількість функціонерів з початковою освітою. Тобто, як і належить республіканській верхівці, спостерігалась позитивна динаміка в освіченості кадрів, чого не можна сказати про номенклатуру обласного списку, де показники погіршувались. Якщо на початку 1948 р. працівників з вищою або незакінченою вищою освітою було 28,5%, то за 5 років – вже 27%. І хоча на 1,5% зменшилася кількість осіб з середньою (у т.ч. неповною середньою або середньою спеціальною) освітою – таку динаміку не можна вважати позитивною, оскільки на 3% збільшилась кількість функціонерів з початковою освітою. Причину такої ситуації слід шукати в тих обставинах, що щорічно номенклатура вищого рангу на 62–65% поповнювалася за рахунок чиновників менших посад, у тому числі обкомівської номенклатури. По-друге, номенклатура обкомівського списку включала чимало посад, пов'язаних з роботою в сільському господарстві, для яких важливіше було мати виробничий досвід.

Новизною початку 1950-х рр. стала поява у статистичних звітах графів про наявність партійно-політичної освіти. Її на початку 1953 р. мав кожен п'ятий номенклатури посад ЦК і кожен шістнадцятий номенклатури обкомів. Потреба у додатковому ідеологічному загартуванні обумовлювалася наслідками війни. Деяка політична

лібералізація режиму в роки війни, дотик до закордонної дійсності, зростання прокапіталістичних симпатій підживлювали вільнодумство. Якщо профілактичну роль у придушенні «антирадянських поглядів» у суспільно-культурному житті відіграла «ждановщина», то для керівних кадрів було проведено упорядкування діяльності партійних навчальних закладів. У 1946 р. була створена Республіканська партійна школа, деякі обласні партійні школи були ліквідовані, частина укрупнена. Головними навчальними дисциплінами в них були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по подальшому покращенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів», хоча і констатувала «велику проведену роботу», серед іншого відзначала відірваність знань від практичних потреб. Тобто у партійних школах відбувалося профілактичне ідеологічне перезавантаження свідомості номенклатури, а не підвищувався загальноосвітній рівень. Наявність партійно-політичної освіти слугувала додатковим козирем у кар'єрі.

З одного боку, освіта грала помітну роль у роботі з причин безпосереднього впливу на продуктивність праці, але з іншого – при входженні в партійну або державну номенклатуру багато хто, по-суті, освоював ази нової для них спеціальності – менеджменту. Дискусійним питанням є необхідність вищої освіти для деяких функціонерів виробничої сфери, секретарів організації, для яких життєвий досвід та практичні навички управління були важливішими.

Важливим моментом у професійній кар'єрі чиновника була вертикальна мобільність. Не заперечуючи суб'єктивного фактору, що впливає на просування службовими сходами (знайомства, родинні або земляцькі зв'язки), на нашу думку, вони не були визначальними. Все ж таки точкою відліку для кар'єри були справи у підконтрольній сфері.

Як указують українські історики Олександр Лисенко і Тамара Першина, комплектування управлінських структур у перші повоєнні роки відбувалося за рахунок комуністів-учасників партизанського руху, демобілізованих, незначної кількості евакуйованих. Пріоритет «політичних якостей» працівника над діловими залишався у силі, тож на керівні посади приходили люди віддані справі, але непрофесіонали. Звідси – великий відсоток змінюваності. Наприклад, в 1945 році кожен третій з числа номенклатури ЦК, що звільнився, був замінений через некомпетентність і компрометацію⁷.

Стурбованість ситуацією з плінністю кадрів номенклатури Радянської України виражала постанова ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «По звіту ЦК КП(б)У з підготовки, підбору і розподілу керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації». Вона констатувала, що політика

щодо керівних кадрів поставлена «незадовільно». За останні півтора роки серед керівних республіканських, обласних, міських і районних працівників партійних, радянських і господарських органів України змінився кожен другий, причому 62% з них займали останню посаду менше року. Особливо велика ротація спостерігалась у низових ланках. Зазначений у постанові стан справ мав відбиток наслідків військового часу: підбір і висування кадрів нашвидкуруч, відсутність резерву, незадовільна підготовка і перепідготовка кадрів, недооцінка ідеологічної роботи, зрощування партапарату з державними і господарськими органами⁸. До кінця 1946 р. в Україні було проведено 10 пленумів обкомів і 15 зібрань обласних партійних активів, головним питанням обговорення яких стало саме кадрове.

Перевірку виконань доручень ЦК з усунення вказаних недоліків при підборі, висуванні і розподілі кадрів провів Л. Каганович, який у березні 1947 р. очолив республіканську партійну організацію. Проведений аналіз показав, що за другу половину 1946 р. плінність вказаних керівних кадрів впала до 21,5%, а в першому півріччі 1947 р. – до 10,6%⁹. Щоправда, таке покращення стосувалося лише керівних кадрів різноманітних рангів і відомств, тоді як серед номенклатури були як керівні, так і відповідальні працівники.

Для розгляду причин ротацій розділимо їх на 3 умовні групи: «ротації позитивні» (з позитивним формулюванням), «ротації негативні» (з негативним формулюванням) і «нейтральні» (з нейтральним формулюванням). До *позитивних ротацій* віднесемо змінюваність з такими формулюваннями, наведеними у статистичних звітах:

- висунуті на більшу роботу;
- направлені для укріплення відстаючих ділянок роботи;
- направлені на навчання.

Негативні ротації відображені у статистиці наступним чином:

- звільнені як такі, що не справилися з роботою;
- відсторонені від роботи за порушення директив вищих органів;
- відсторонені від роботи як такі, що скомпрометували себе.

До *нейтральних формулювань* відносимо такі причини змінюваності, як

- переміщені для укомплектування новостворених посад;
- призвані у Червону армію;
- померли;
- звільнені через хворобу або сімейні обставини;
- звільнені з інших причин.

Слід зазначити, що наприкінці 1949 року статистична звітність була оптимізована. До цього часу, окрім вищезазначених, існували графи «переміщені з метою правильного використання», «переміщені

у порядку зміни обстановки у роботі», «без указівки причин звільнення», класифікувати які на «позитивні» або «негативні» досить складно. Якщо в номенклатурі ЦК «з метою правильнішого використання» в 1945 – 1947 рр. переміщено досить багато – від 6 до 10% чиновників, то «зміна обстановки у роботі» тягнула за собою ротацію від 1 до 4% працівників.

Акцентуємо увагу на умовності такої класифікації, адже за багатьма статтями досить важко розглядіти справжню причину звільнення. Траплялось, що скомпрометовані функціонери для уникнення гучного скандалу писали заяву про звільнення «за власним бажанням». У покращенні статистики були зацікавлені і найближчі керівники, адже погані показники свідчили «про послаблення політичної роботи», що загрожувало негативними наслідками. За статтями з негативними формулюваннями позбувались посад у випадках відверто аморальних чи злочинних дій, гострого конфлікту, суспільного резонансу від яких уникнути було неможливо. Зустрічаються випадки, коли у вищі партійні навчальні заклади направлялись ті, хто не мав досвіду партійної і виробничої роботи, що суперечило правилам відбору.

Протягом післявоєнного періоду кількість ротацій у номенклатурі ЦК мала хвилеподібну криву і складала від 17 до 30%. Серед звільнених були як ті, хто отримав підвищення, позбувся посади за порушення директив вищих органів, так і ті, хто звільнився за станом здоров'я або сімейними обставинами. Від 1,5 до 4% представників влади помирали.

Повертаючись до ротацій рівня ЦК, зазначимо, що за 1945 – 1947 рр. кількість «позитивних ротацій» поступалась негативним: 20,4% проти 30% у 1945 р., 21% проти 35,8% у 1946 р., 28,6% проти 34,3% у 1947 р. відповідно. При цьому з 50% до 36% впав сумарний показник змінюваності з нейтральних причин. На поч. 1950-х рр. позитивні формулювання змінюваності стали домінувати над негативними: 37% проти 35% у 1950 р. і 36,5% проти 32% у 1951 році, хоча 1952 р. був протилежним попередньому. Увесь час серед групи «нейтральних ротацій» найвищі показники спостерігалися по графі «звільнені з інших причин» (від 10 до 17%), яка має прихований зміст. Цікаво, що за 1946, 1947, 1951 і 1952 рр. кількість звільнених по графі «звільнені як такі, що не справилися з роботою» відповідає динаміці збільшення або зменшення ротацій узагалі.

По номенклатурі списку обкомів Компартії України статистика дозволяє судити лише про 1947 і 1952 рр. За цей час рівень змінюваності коливався від 24 до 27%. Дані свідчать про майже рівні показники «позитивних» і «негативних» ротацій в 1947 році (відповідно 28,5% проти 27,6%) і різке збільшення звільнень з негативним формулюванням в 1952 році (23,5% проти 37,5% відповідно).

Таким чином, статистика свідчить про складне становище у кадровій сфері. Пильна увага Москви до республіканських кадрів дещо покращила положення у цій сфері. В номенклатурі ЦК майже вирівнялись сумарні об'єми плинності кадрів з «позитивним», «негативним» і «нейтральним» формулюваннями. Проте це були основні керівні кадри, які проходили ретельніший відбір при призначенні, крім того, страх втратити посаду і соціальний статус дещо стримував від легковажних рішень.

На обласному рівні відчувалася нестача кадрів. Тут підібрати заміну було складніше – в 1952 р. до 28% зросла кількість звільнених з посади без представлення одночасної заміни, тоді як в номенклатурі ЦК цей показник дорівнював 17%. Незважаючи на ширші джерела комплектування, підібрати заміну було непросто. Давала знати про себе війна (ураховувались не лише місце і рід занять кандидата в 1941 – 1945 рр., але і його найближчих родичів), найкращих кооптувало ЦК. У руслі загальносоюзних тенденцій збільшився термін перебування на займаних посадах як у номенклатури ЦК, так і обласного списку з 2-х до 4-х років.

Склалась цікава ситуація. ЦК ВКП(б) і республіканський ЦК звертали значну вагу на номенклатуру, проте вдалося лише сумарно вирівняти звільнення з позитивними і негативними формулюваннями рівня ЦК. Складається враження, що ЦК було просто безсилим у цьому питанні. Показники «негативних» ротацій могли штучно стримуватися, лакуватися, відображатися по іншим статтям тощо. Причина низьких темпів покращення показників плинності ховається у такому явищі, які перетворення номенклатури посад у номенклатуру певного кола осіб. Коло замикалося, тасувалась одна і та ж кадрова колода. Цей процес, відзначений у партійних постановах, з часом поглиблювався.

Таким чином, повоєнні роки позначилися суттєвими змінами в основних характеристиках номенклатури радянської України. Закінчення війни, поступове відновлення народно-господарського комплексу сприяли покращенню роботи з кадрами. Номенклатура зміцнила своє становище, тривалість перебування на займаних посадах зросла вдвічі. Збільшувалась кількість українців, до органів призначалось більше жінок. До керівних і відповідальних посад просувалися чиновники повоєнного «призиву» – які пройшли війну, довели свою відданість батьківщині, вступили у партію в 1943 р. і пізніше. Цей «призив» поступово витісняв номенклатуру сталінського призиву другої половини 1930-х рр. Необхідним елементом професійного зростання стала наявність партійно-політичної освіти, в ході якої у свідомість представників влади реінстальовувались марксистсько-ленінські установки з правками Й. Сталіна.

Якісні зміни в середовищі номенклатури ЦК КПУ та обкомів партії дещо відрізнялись. Якщо в першій категорії кількість людей з вищою освітою збільшувалась, то в другій освітній рівень погіршився, стало складніше підібрати заміну, та і призначенці на вакантні посади номенклатури обкомів мали здебільшого середню або незакінчену середню освіту. Республіканська і обласна партійна, радянська і господарська верхівка акумулювала все найкраще. Пильна увага до номенклатурних кадрів з боку Кремля привела до зменшення кількості звільнених з негативним формулюванням. Влада повільно очищалась від кадрів військового часу, призначених нашвидкуруч.

¹ Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25-38.

² Горбул А. Д. Научные основы кадровой политики КПСС. – К.: Выща шк., 1989. – 171 с.

³ Чернев А.Д. 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. – М.: «Родина», «Руссика», 1996; Вишневский А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917–1989): немного статистики // Население и общество. – 1997. – № 21. сентябрь.

⁴ Партийное строительство. Учебное пособие. – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300; Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25.

⁵ Тут і далі статистичні дані о номенклатурі взяті з Центрального державного архіву громадських організацій України (далі – ЦДАГО України): – Ф. 1. – Оп. 67. Номенклатура ЦК КП(б)У – КПУ: за 1947 р. – Спр. 53. – Арк. 1-4зв.; за 1950 р. – Спр. 161. – Арк. 1-4 об.; за 1951 р. – Спр. 237. – Арк. 1-4 об.; за 1952 р. – Спр. 392. – Арк. 1-4 об.; номенклатура обласних комітетів КП(б)У – КПУ: за 1947 р. – Спр. 54. – Арк. 1-4 зв.; за 1952 р. – Спр. 394. – Арк. 1-4 об.

⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 2763. – Арк. 6, 17, 30, 42.

⁷ Лисенко О.Є., Першина Т.С. Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні / [О.Г. Аркуша, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський та ін.; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Інститут історії України НАН України. – К.: Ніка-центр, 2008. – С. 420-424.

⁸ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 / Составители В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малащенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, О.В. Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 49-52.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4375. – Арк. 1.